

5.9.6 Языки народов зарубежных стран (иранские языки)

5.9.6 (10 02 22) Забонҳои халқҳои мамӯлики хориҷӣ (забонҳои эронӣ)

5.9.6 Languages of the Peoples of Foreign Countries (Iranian Languages)

УДК811.21

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-102-111

МУХТАСАРА АЗ ХУСУСИ САӢРИ ТАӢРИХИИ ВОЖАИ «КИ»

Ҳасанзода Абдучамол (Абдучамол Ҳасанов), доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи акад.Б. Гафуров»; **Қўргонов Зоҳид Дехқонович**, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи забони тоҷикии МДТ – и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров»; (Тоҷикистон, Хучанд)

ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ СОЮЗА «КИ»

Ҳасанзода Абдуҷамол (Абдуҷамол Ҳасанов), д-р филол. наук, профессор кафедри таҷикского языка ГОУ «ХГУ имени Б. Гафурова»; **Кўргонов Зоҳид Дехқонович**, канд. филол. наук, доцент кафедри таҷикского языка ГОУ “ХГУ им. академика Б.Гафурова; (Таджикистан, Худжанд,)

ON HISTORIC EVOLUTION OF THE CONJUNCTION "KI"

Hasanzoda Abdujamol (Abdujamol Hasanov), Dr. of Philology, Professor of the department of the Tajik language under the State Educational Institution (SEI) "KhSU named after academician B. Gafurov" (Tajikistan, Khujand); **Kurgonov Zokhid Dehqonovich**, candidate of philological sciences, Associate Professor of the Tajik language department under Khujand State University named after academician B.Gafurov (Tajikistan, Khujand), **E-MAIL:** Suhanvar1983@mail.ru.

Калидвожаҳо: таърихи забони тоҷикии форсӣ, пайвандак, таҳаввули забон, унсурҳои ёвари сервазифа, коркардҳои пайвандаки тобеъкунандаи «ки», осори аҳди бостон, давраи миёна ва давраи нав

Рӯйкарди вижагиҳои пайвандаки тобеъкунандаи «ки», ки то имрӯз саъри таҳаввули тулониро пушти сар кардааст, баррасӣ шудааст. Забонииносон танҳо бо ишораи як вазифаи маъмули он – тобеъ кардани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла маҳдуд монда, аз хусуси вазифаҳои дигари ин унсури ёвари сервазифа хомӯширо ихтиёр кардаанд. Аз ин рӯ, дар мақола қўшиши шудааст, то исбот шавад пайвандаки мавриди назар дар забони тоҷикӣ, ба ҷуз ин вазифаи маъмул, вазифаҳои дигари зиёде дорад. Мухимтарин ва маъмултарики он ҳамчун пайвандак (ки), ҷонишини саволӣ (кӣ) ва ҳиссаҷа (-ки) истифода шуданиш

мебошад, ки дар мақола бо овардани шоҳид аз осори аҳди бостон, давраи миёна ва нав асоснок карда шудааст. Таъкид мегардад, ки дар давраи бостон пайвандаки «ки» суратҳои гуногун дошта, дар давраи миёна қисман гунаҳои ба ҳамдигар мушобеҳ (*kē*) – ро қасб кардааст. Ҳамчунин муайян карда шудааст, ки сарчашмаи пайдоиши пайвандаки «ки» муштақ аз ҷонишини саволи *kē* буда, минбаъд доираи пайвандакҳои ҳаммаънояиро танг кардааст.

Ключевые слова: история персидско-таджикского языка, союз, эволюция языка, многофункциональные вспомогательные элементы, функции подчинительного союза «ки», памятники древнеперсидского, среднеперсидского и новоперсидского языков

Анализируется историческая эволюция подчинительного союза «ки». Подчеркивается, что современные лингвисты обычно указывают на самую распространенную функцию этого союза – подчинение придаточного предложения главному, не затрагивая другие функции данного многофункционального вспомогательного элемента. Предпринята попытка доказать, что указанный союз в таджикском языке выполнял и другие функции. С приведением многочисленных убедительных примеров из древнеперсидского, среднеперсидского и новоперсидского языков доказывается, что союз **ки** выполнял функции союза (*ki*), вопросительного местоимения (*kī*) и частицы (*-ki*). Отмечается, что в древний период союз «ки» имел различные формы и в средний период развития таджикско-персидского языка приобрел форму «**kē**». Установлено, что рассматриваемый союз является производным от вопросительного местоимения *kē* и в процессе дальнейшего развития языка вытеснил синонимические союзы.

Key words: history of the Tajik-Persian language, conjunction, language evolution poly functional auxiliary elements, functions of subordinate conjunction "**ki**", monuments of Old, Middle and New Persian languages

The article presents an analysis of the historic evolution of the subordinate conjunction "**ki**". It is underscored that modern linguists usually point to the mostly spread function of this conjunction - that of subordination to the main sentence without touching upon other functions of the given polyfunctional auxiliary element. The author makes an endeavour to prove that the conjunction in question performed other functions in the Tajik language as well. Adducing numerous convincing examples From Old Middle and New Persian languages it is proved that the conjunction "**ku**" performed the functions of conjunction (*ku*), interrogative pronoun (*ki*) and (*ki*) had different forms and in the Middle period of the development of the Persian-Tajik language it acquired the form "**ke**". It is established that the conjunction in question is a derivative from the interrogative pronoun "*ke*" which superseded synonymical conjunctions in the process of a further evolution of the language.

Забоншиносон оид ба тобишҳои маъноӣ ва вазифаҳои грамматикӣ пайвандаки «ки» изҳори назар карда, андешаҳои ҳешро дар мақолаву рисолаҳои ҷудоғона мунташир кардаанд. Мушоҳидаи ҷунин таҳқиқот аз он гувоҳӣ медиҳад, ки муҳаққиқон бештар доир ба вижагиҳои пайвандаки тазаккурёфта тавачҷуҳ карда, танҳо бо ишораи як вазифаи маъмули он – тобеъ кардани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла маҳдуд монда, аз хусуси вазифаҳои дигараш хомӯширо ихтиёр кардаанд. Лозим ба ёдоварист, ки пайвандаки мавриди назар дар забони тоҷикӣ вазифаҳои зиёде дорад. Муҳимтарин ва маъмултарини он ҳамчун пайвандак (*ki*), ҷонишини саволи (*kī*) ва ҳисса (-*ki*) истифода шуданаш мебошад, ки дар дастурҳои забони тоҷикӣ қайд гардидааст. Ин ҷо мехоҳем ба суратҳои пешина ва вазифаҳои таърихӣ ин пайвандак тавачҷуҳ карда бошем, то ин ки муайян карда шавад

маншаи гунаҳои мухталифи ин унсури ба истилоҳ ёвар кадом аст, ё ба таври дигар, кадом вазифаи ин унсур муқаддамтар аз мувозиҳои дигараш мебошад. Дар оғози ташаккули давраи нави забони тоҷикӣ суратҳои гуногуни вожаи мазкур ба ҳатти арабиасоси форсӣ, ки собиқаи хазорсола дорад, ҳамгун (45) забт мешуд. Муҳаққиқи шинохта П. Н. Хонларӣ дар робита ба ин масъала чунин гуфтааст: «Ба ин маънӣ, ки дар як нусхаи куҳан ҳама ҷо сурати воҳидеро барои нишон додани ҳар се калима (kē, kū ва ka – Қ.З) ба қор бурдаанд ва ҷои дигар сурати воҳиди дигарро» [13, с. 406].

Ҳарчанд ин унсур дорои сурати ягонаи навишторӣ аст, аммо мушоҳидаи сангнавиштаҳои аҳди бостон ва осори давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки он дар ин сарчашмаҳо ба гунаҳои мухталиф забт шудааст. Дучоршавии он ба гунаҳои **hya**, **yō**, **tya** ва **ka** дар заминаи маводи аҳди бостон чунин андешаро боз ҳам қотей мекунад. Профессор Д. Саймиддинов зимни баррасии пайвандакҳои тобеъкунандаи форсии бостон чунин мегӯяд: «Пайвандакҳои тобеъкунанда дар форсии бостон мисли забони авестой аз ҷонишинҳои нисбӣ бо анҷомаҳои ҳолатҳо аз ин ҷонишинҳо шакл гирифтаанд, ки тартиби онҳо чунин аст: *hy* - < *ha-* *ya*, *ty* < *ta-* *taya*, яъне асоси ҷонишинҳо бо иловаи асоси дигари ҷонишин *ya*: *ha+ya* > *haya*, *ta+ya* > *taya*, аммо дар имлои хати меҳӣ: *hya*, *tya*» [9, с. 73]. Муҳаққиқи мазкур пас аз мушаххас кардани маншаи зуҳури пайвандакҳои тобеъкунанда, ки муштақ аз ҷонишинҳо будани он маълум гардид, ду тарзи навишти пайвандаки «ки» - ро овардааст: «**hya** (=ha+ya) «ки»: *atar imā dahyāva martiya hya āgariya āha avam ubartam* «Дар ин кишварҳо марде, ки вафодор буд, ўро хуб навохтам»... **tya** (=ta+ya) «ки»: *kārahya naiy azdā adava tyā Bardiya avaçata* «Мардум огоҳ набуд, ки Бардия кушта шуда» [9, с. 73]. Аз овонависӣ ва ҳарфнависии катибаҳои аҳди бостон, ки аз ҷониби муҳаққиқ сурат гирифтааст, маълум мегардад, ки дар айни як ҷумла ду тарзи баёни ин пайвандак ба назар мерасад:

«4. *ya napā. θātiy Ariyāramna puça Nahāmanišah-*

5. *iyam dahyāuš Pārsā tya* (таъкид аз мост – Қ. З.) *adam dārayā –*

6. *miy hya* (таъкид аз мост – Қ. З.) *uvaspā umartiyā manā бага...* (Шоҳ Ариярамна гӯяд: «Ин кишвари Порс, ки ман дорам, ки (дорои) аспони хуб ва мардони хуб (аст), Худои...» [9, с. 83].

Профессор Ҳ.Виллямс илова бар ин тарзҳои навишти пайвандак, гунаи **yō**, **tyat** ва **kā** – ро овардааст. Ў низ ба вазифаи пайвандаки «ки» истифода шудани унсури **hya** – ро пуштибонӣ мекунад: «*baga vazrka Ahuramazdā hya imām būmīm adā*/Ахурамаздо Худойи бузург (аст), касе ки ин сарзаминро офарид» (17, с. 35). Ниҳоят, унсури **hya** ба сурати **t** ба давраи миёна расида, минбаъд дар давраи нав он ҳамчун бандаки изофӣ мавриди истифода қарор гирифт. Дар мисоли дуум ин пайвандак ба гунаи **yō** пас аз ҷонишини **azəm** омадааст: «*āat hē mraom azəm yō ahurō mazdā*/Он гоҳ ўро гуфтам: Ман, ки Ахурамаздо (ам) [17, с. 359]. Дар далели дигар пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ба шакли **tyat** (профессор Д.Саймиддинов бидуни **t** забт кардааст) омадааст: «*mātyatmām xšnāsāti tyat adam bardyah paid ahmi*/Мабодо маро бишносад, ки ман бардия нестам [17, с. 358]. Чунин тарзи навишти пайвандаки мавриди таҳлил ба давраҳои минбаъдаи забон нарасидааст.

Муҳаққиқи таърихи забон М.Абулқосимӣ ҳангоми шарҳи граматикии аносири **yō** ва **yat** чунин гуфтааст: «**yō** – ҳолати фоилии муфради музаккар аст аз **ya**: ки. Муодили ин калима дар форсии бостон **hya** аст. «Касраи изофа» - и форсӣ бозмондаи **hya**, **ya** аст... **yat** мавсул аст ба маънии «ки»» [1, с. 49].

Бояд гуфт, ки пайвандаки «ки» дар катибаҳои форсии бостон дар шаклгирии пайвандакҳои дигари тобеъкунанда нақши боризе дорад. Масалан, аксари ҷумлаҳои пайрави замон, макон ва монандии аҳди форсии бостон бештар бо ин пайвандак ба гунаи «*yātā* < *yā+tā* «то ин ки; хангоме ки; мисли он ки», *yāθā* < *yā+θā* (*θā* < *thā*) «ҳамчунон ки; он гоҳ ки; чун;

хангоме ки; мисли он ки», *yanīy < ya+niy «чое ки»* [9, с. 73] сохта шудаанд. Мушоҳида мешавад, ки дар давраи баъдии инкишофи забон бо сабаби таҳаввули сохтори забон чои тамоми ин пайвандакхоро таркибхое гирифтааст, ки кулли онҳо бо «ки» ташаккул ёфтаанд.

Дар давраи бостон «кӣ» - и саволи комилан аз пайвандак ва ҳиссаҷаи ҳамгунаш фарқ мекард. Пурсишҷонишини «кӣ» дар забони авастой ба сурати **ka** (дар шаклҳои сарфии гуногун) ба кор рафтааст. Лозим ба тавзеҳ аст, ки ҷонишини саволии «кӣ» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳосили таҳаввули ҳамин сурат аст. Мушоҳидаи осори даврони мавриди таҳлил аз он шаҳодат медиҳад, ки вожа унсур бештар дар оғози ҷумлаҳо меомад: *kaḥmāi mā θawarōzdūm? kā ma tašat?* (Барои кӣ маро офаридед? Кӣ маро офарид- 6, с. 93). Забоншинос М. Абулқосимӣ хангоми онованисӣ, ҳарфнависӣ ва тарҷумаи бахше аз «Вандидод» бар он таъкид мекунад, ки «*kaḥmāi* – ҳолати мафъул ило муфради музаккар аст аз *ka*: кӣ» [1, с. 48].

Аз шарҳи мухтасари сангнавиштаҳои аҳди бостон мулоҳиза мегардад, ки унсури «ки» дар гузаштаи дур дорои шаклҳои мухталифе буда, барои ифодаи мафҳумҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ин унсури сервазифа дар давраи миёна низ ба мисли аҳди бостон барои ифодаи мафҳумҳои гуногун омадааст. Бино ба андешаи профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) «дар матнҳои порсии миёна нисбат ба забони порсии қадим ҷумлаҳои мураккаб мавқеи калондоранд» [14, қ. 2, с. 73]. Як назари иҷмолӣ ба осори бозмондаи ин ду давр қотеияти ин андешаро собит хоҳад кард. Нақши пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби давраи миёна ҳамгун набуда, он бо ҷумлаҳои пайрави гуногун омадааст. Дар баробари ин вожаи мавриди таҳлил барои ҳар як ҷумлаи пайрав суратҳои хоссаи худро дошт, ки бештар бо ҳамон шакл истифода мегардид. Дар давраи миёна ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ҳабар, муайянкунанда, ҳол ва ғ. бо нишонаҳои мухталиф ба кор мерафтанд. Масалан, ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла бештар бо унсури *ī* (ки), *kē* (кӣ) ва *čē* (чӣ) алоқаманд мешуд. Пайвандакҳо дар забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ пас аз исмҳо бо фосила *ē* бе фосила меомаданд. Бояд гуфт, ки дар ҳар ду ҳолат онҳо ба калимаи пеш аз худ омада марбутанд: *u-m dīd draxt-ē kē* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *haft azg padiš būd*/Дарахте дидам, ки ҳафт шоха дошт (6, с. 53). Чунин навъи ҷумлаҳо дар матни «Корномаи Ардашери Бобакон», ки аз ҷониби муҳаққиқи рус О. М. Чунакова таҳия шудааст, метавон мушоҳида кард: *U-š pad frahang ī* (таъкид аз мост – Қ. 3.) - *š ast <ī> bar (ud) pādāšn framāyēm* [4, с. 40] / И мы его вознаградим за то образование, которое у него есть [4, с. 67]. Тарҷумаи ин ҷумла аз ҷониби профессор Д. Саймиддинов, ки ў низ матни «Корнома...» - ро омода кардааст, ба гунаи зайл сурат гирифтааст: «... ўро ба фарҳанге, ки ҳасташ, подош фармоем» [8, с. 27].

Профессор А. Ҳасанзода низ аз хусуси ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ин давр андешаронӣ карда чунин гуфтааст: «Ҷумлаҳои мураккаби тобеи ин давра чун забони ҳозира дорои типҳои гуногуни ҷумлаи пайрав (замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, муайянкунанда) буданд, ки ҳар кадоме воситаҳои вижаи алоқаро доштанд. Вале аз ҳама бештар дар матнҳои ин давра ҷумлаи мураккаби тобее ривоч гирифтааст, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда дорад. Ин ҷумлаи пайрав аъзоҳои гуногуни сарҷумларо, ки бо исми ифода гардидаанд, шарҳ дода, ҳамеша баъди аъзои эзоҳдиҳандааш ҷой мегирад» [14, қ. 2, с. 73]. Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба суратҳои **kē** ва **ī** меомадааст.

Мушоҳидаи матни «Корномаи Ардашери Бобакон» (таҳияи О. М. Чунакова) аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пайвандаки «ки» дар ташаккули ҷумлаи пайрави ҳабар ба сурати **kū** омадааст: *pursīd kū* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *ēn zanišn kē kard?* [4, с. 41] / спросили: «Кто так пустил стрелу (выстрелил)?»

[4, с. 68]. Тарчумааш: Пурсид, ки «Ин заниш (зарба) кӣ кард?». Дар нусхаи профессор Д. Саймиддинов ин чумла ба гунаи зайл забт шудааст: «Пурсиданд, ки инро кӣ кард» [8, с. 27]. Мисоли дигар: *Arđaxšīr guft kī* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *čē hamē gowēh?* [4, с. 58] / Ардашир сказал: «Что ты говоришь?» (4, с. 80). Тарчумааш: Ардашер гуфт, ки «Чи ҳаме гӯйӣ?». Аз ҷониби профессор Д. Саймиддинов ин чумла ҷунин хонда шудааст: «Ардашер гуфт, ки ҷаро ҷунин гӯйӣ» [8, с. 42]. Далели зерин низ моро итминон мебахшад, ки пайвандаки мавриди таҳлил дар давраи миёна барои ташаккули чумлаи пайрави хабар бештар ба гунаи фавк забт шудааст: *rāst gōw kī* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *tō az frazandān ī kē hēh?* [4, с. 61] / «Скажи правду, ты чья дочь?» [4, с. 82]. Тарчумааш: «рост бигӯй, ки ту аз фарзандони кӣ ҳастӣ?» [8, с. 44-45]. Ҷунонки аз маводи таҳлилшуда бармеояд, сарҷумлаи ин навъи чумлаҳо аз ду калима беш набуда, имкон дорад аз як калима низ иборат бошад. Илова бар ин, ба назари мо, корбурди ҷунин шеваи баён имрӯз дар гӯишҳо мустаъмал буда, дар шакли меъёрии забони тоҷикӣ доираи истеъмоли маҳдуд дорад.

Муҳаққиқи шинохта М. Баҳор ҳини муайян кардани вачҳи тасмияи унсурӣ «кӣ» таъкид мекунад, ки «... кофи иллат, ки онро «ки» - и баёния гӯянд ва онро «ку» нависанд ва хузвориши «айг» будааст ва ханӯз дар забони мардуми Исфаҳон «ку» мутадовил аст ва дар забони дарӣ низ зоҳиран ин лаҳҷа то қарни шашум (XII – и мелодӣ – Қ. 3.) ба нудрат ҷорӣ буда» [3, с. 241]. Муҳаққиқи мазкур барои тасдиқи андешааш мисолеро аз «Тазкират – ул – авлиё» оварда (Илоҳӣ, агар маро чизе диҳӣ, ҷунон дех, ки... бар лаби ҳеч кас аз ту нагашта бувад, **ку** ман бозмондаи ҳеч кас натавонам хӯрд – 3, с. 241), таъкид мекунад, ки «Як навбати дигар низ бад – ин лаҳҷаи «ку» дар ҳамон китоб («Тазкират – ул – авлиё». - Қ. 3.) ба назар расид... ва ҷуз дар ин китоб «ку» ба маънии «ки» ба назар наёмад» [3, с. 241].

Ҷумлаи ба ҳайси далел овардаи М. Баҳор дар нусхаи кириллии «Тазкират – ул – авлиё», ки аз ҷониби адабиётшинос М. Окилова бар асоси нусхаи Абдулмуҳаммади Рӯҳбахшон сурат гирифтааст, ба гунаи зайл омадааст: «Илоҳо! Агар маро чизе диҳӣ, ҷунон дех, ки аз гоҳи Одам то ба қиёмат бар лаби ҳеч кас аз ту нагашта буд, ки ман бозмондаи ҳеч кас натавонам хӯрд» [2, с. 506]. Пас маълум мешавад, ки дар ин нусха пайвандаки «ки» ба гунаи маъмулӣ забт шудааст. Истифодаи дуҷумлаи пайвандаки «ки» - ро, ки ба сурати «ку» М. Баҳор дар ин китоб мушоҳида карда, мисолро наовардааст, мо аз нусхаи кириллии ин асар дарёфт кардем: «Ва гуфт: «Нигар, то аз баҳри ӯ бо ҳеч офарида хусумат накуни, ки он гоҳ даъво карда бошӣ, **ку** (таъкид аз мост – Қ.3.) ту онӣ туй ва ту онӣ худ нестӣ» [2, с. 489]. Дар маҷмӯъ, ин пайвандак дар китоби мавриди назар як (нусхаи зердасти мо) ё ду (нусхаи ҷопи Лейден, ки устод М. Баҳор мустафид шудааст) маротиба ба гунаи «ку» истифода шудааст, ки ин далел қотеияти андешаи устод М. Баҳорро қувват мебахшад.

Дар забони тоҷикӣ низ оморфемаи ин унсур, яъне «ку» имрӯз дар гардиш қарор дорад. Аммо он гунаи дигари пайвандаки «ки» набуда, аз ҷониби муҳаққиқон ҳамчун ҳиссаҷа забт шудааст. Масалан, оид ба маъно ва вазифаҳои ин ҳиссаҷа забоншинос А.Халилов ҷунин андеша дорад: «Ҳиссаҷаи «- ку» яке аз унсурҳои ғридихандаи ҳоси забони тоҷикӣ буда, шакли кӯтоҳшудаи ҷонишини саволии «кучо» мебошад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳиссаҷаи – **ку** – **кучо**, **дар кучо**, **канӣ** маънидод шудааст. Дар айни ҳол «- ку» (ба маънои кучо? ва канӣ?) дар шеваҳои тоҷикони районҳои ҷанубии Тоҷикистон низ қор фармуда мешавад. «Ку» ба мурури замон тобишҳои маъноии гуногун пайдо карда, бештар дар забони гуфтугӯӣ, ҳамчун ҳиссаҷаи эмотсионалӣ истифода мешавад» [12, с. 84 – 85].

Муруре ба осори бозмондаи давраи миёна, ҳосса матни «Корномаи Ардашери Бобакон» аз он гувоҳӣ медиҳад, ки чумлаи пайрави замон бештар бо пайвандаки **ка** ташаккул ёфтааст. Бояд гуфт, ки ин сурати дигаре аз пайвандаки «ки» мебошад: *Rōz-ē ka* (таъкид аз мост – Қ. 3.) *Arđaxšīr pad stōrgāh nišast ud tanbūr zad ud sruđwāzīg ud hurrāmīh kard ōy Arđaxšīr dīd ud pad-iš niyazān būd* [4, с. 42]. / Однажды, когда Ардашир сидел в конюшне» играл на тамбуре, пел и веселился, она увидела Ардашира, влюбилась в него [4,

с. 69]. Тарчумааш: «Чун рӯзе Ардашер ба сутургоҳ нишаста танбӯр мезад ва сурудхониву хуррамӣ мекард, ӯ Ардашерро дида шефта гашт» [8, с. 28]. Аз рӯи маводи фактологии зери даст ин нукта мусаллам мегардад, ки дар ин навъи чумлаҳо пайвандаки мавриди назар бештар ҳамроҳи калимаҳои ифодакунандаи замону вақт (зарфи замон) омадааст: Paywastag hamē pad šab ka Ardawān (ī) be šudag baxt bē xuft ān kanīzag pad nihān ō nazdikīh ī Ardaxšīr šud ud tā nazd bām abāg Ardaxšīr būd ud pas abāz ō pēs Ardawān šud [4, с. 42]. / Постоянно, каждую ночь, когда несчастный Ардабан засыпал, эта девушка тайком шла к Ардаширу и оставалась с ним до утра, а потом возвращалась к Ардабану [4, с. 69]. Тарчумааш: «Пайваста ҳар шаб чун Ардавони баргаштабахт мехуфт, он канизак пинҳонӣ ба назди Ардашер мешуд ва то наздики бомдод бо Ардашер мебуд ва пас боз ба пеши Ардаван меомад» [8, с. 28].

Ҷонишини саволии «кӣ» дар забонҳои эронии миёнаи ғарбӣ ба шакли **kē** барои ифодаи ашхос ва **čē** барои ифодаи афзору шайъ ба кор мерафт: pursīd kū ēn zanišn **kē** (таъкид аз мост – Қ. 3.) kard? [4, с. 41]. / Пурсид, ки «Ин заниш (зарба) **кӣ** кард?»; Ardaxšīr guft kū **čē** (таъкид аз мост – Қ. 3.) hamē gowēh? [4, с. 58]. / Ардашер гуфт, ки «**Чӣ** ҳаме гӯйӣ?». rāst gōw kū tō az frazandān ī **kē** (таъкид аз мост – Қ.3.) hēh? [4, с. 61] / Рост бигӯй, ки ту аз фарзандони **кӣ** ҳастӣ?» [8, с. 44-45].

Забоншинос П. Н. Хонларӣ дар хусуси тафовути талаффузи ҷонишини саволии «кӣ» ва гунаи пайвандакии он чунин андешаронӣ кардааст: «Гоҳе калимаи «**к**» (ки – Қ.3.) пурсиширо мерасонад муодили «кадом кас» ва «чӣ касе». Дар талаффузи имрӯзӣ миёни «**к**» (кӣ – Қ.3.) - и пурсиш ва «**к**» (ки – Қ.3.) – и рабт ва мавсул фарқ аст. Ба ин маънӣ, ки ҳар гоҳ мурод рабт бошад, калимаи «**к**» бе таъя (аксент, зада – Қ. 3.) адо мешавад ва дар мавриди пурсиш ин калима таъя дорад. Аммо ин нукта марбут ба ҳангоми қироати навиштаҳост. Дар гуфтори ҷорӣ калимаи пурсиширо «**кӣ**» (кӣ – Қ. 3.) ва ҳарфи рабтро «**к**» (**kē** – Қ. 3.) – максур талаффуз мекунад [13, с. 413]. Бояд гуфт, ки ҷонишини саволии «кӣ» низ аз **ka** – и забони форсии бостон муштақ шудааст.

Дар робита ба масъалаи мазкур забоншинос М. Баҳор низ як андешаи муҳимро баён кардааст. Бино ба андешаи ӯ «Дар паҳлавӣ ду навъи «ки» мавҷуд буд: яке исми мавсул барои завилуқул ва ба маънии «касе ки» ва онро «кӣ» нависанд, муқобили исми мавсул барои ғайризавилрӯҳ, ки онро «чӣ=чи» нависанд. Ва хузвориши «кӣ» мавсули «ману» аст, дигар қайди баёни мавсул ва кофи иллат, ки онро «ки» - и баёния гӯянд...» [3, с. 240].

Профессор Б. Сиёев дар мавриди ҷонишини саволии «кӣ» чунин гуфтааст: «Ҷонишини саволии **к**... форсии қадим kaḥya шакли вокатив – род, падеж, аз асоси ҷонишини ka, форсии миёна **kē**, форсии нав **kī**. Ҷонишини мазкур (кӣ – Қ. 3.) дар забони ин марҳала (асрҳои IX – X. – Қ. 3.) ҳам мисли забони адабии ҳозираи тоҷик нисбат ба одамоне истифода мешавад» [10, с. 157 – 158].

Аз муқоисаи маводи фактологии осори давраи мавриди таҳлил дармеёбем, ки дар ин давра пайвандаки чумлаи пайрави муайянкунанда ва ҷонишини саволии «кӣ» сурати ҳамгун (**kē**) – ро дошта, пайвандаки чумлаи пайрави хабар (**kū**) ва чумлаи пайрави замон (**ka**) аз онҳо тафовут дошт.

Лозим ба тавзеҳ аст, ки дар давраи миёна дар канори пайвандаки **kē** унсури **ī** низ, ки бозмондаи пайвандаки **hya** аст, ба кор меравад. Дар ибтидо доираи истифодаи гунаи пайвандакии **ī** густарда буда, тадричан ҷои худро ба пайвандаки **kē** вогузор кардааст. Ҳосили идомаи чунин таҳаввулот он аст, ки ниҳоят **ī** ба бандики изофӣ табдил меёбад ва минбаъд «**ки**» вазифаи онро ҳама ҷо ба уҳда мегирад.

Забоншиноси варзида А. Содикӣ дар мақолаи арзишманди хеш чунин андешаро манзур мекунад: «Медонем, ки дар забони паҳлавӣ ба ҷои «**к**» - и мавсул нишонаи **ī**, ки

баъдан ба **i** бадал шуда ва аз **haya** – и форсии бостон гирифта шуда, ба кор мерафтааст. Ин нишона дар форсии дарӣ чои худро ба «**ки**» додааст, ки дар паҳлавӣ бо талаффузи **kē** ба маънии «касе ки; чизе ки; ки» аст. Табиӣ аст, ки ин чобачой батадрич сурат гирифта, бешак, дар мароҳили миёни (давраи миёна – Қ. 3.) ин таҳаввул ҳам **ī** - дар форсӣ бо имлои «**ع**» - ва ҳам «**ки**» ба кор мерафтааст. Ин таҳаввул қабл аз шуруи нигориши матнҳои форсии дарӣ ба хатти арабӣ будааст, зеро нишонаи **y** (**ع**) дар матнҳои форсӣ ба нудрат ба кор рафтааст [11, с. 3]. Муҳаккиқи мазкур дар заминаи мутуни кӯхан танҳо панҷ далелро дарёфт кардааст, ки «**ع**» ба чои бандаки изофӣ истифода гардидааст. Ҳамчунин таъкид мегардад, ки дар баъзе мутуни форсии яҳудӣ низ истеъмоли «**ع**» ба чои пайвандаки «**ки**» мутадовил будааст [11, с. 4]. Ниҳоят, муҳаккиқ фикрашро чунин чамъбаст кардааст: «Аз он ҷо ки **ī** - и форсии миёна (паҳлавӣ) дар форсии дарӣ ба касра (= **i** – и кӯтоҳ) бадал шуда, интизор меравад, ки дар мутуни форсӣ касра (бандаки изофӣ – Қ.3.) низ ба чои «**ки**» ба кор рафта бошад. Ҳақиқат ин аст, ки дар теъдод аз мутун ба чои «**ки**» касра ба кор рафта, аммо чун касра маъмулан навишта намешавад (ҳадаф дар хатти арабиасоси форсӣ – Қ. 3.) ҳеч кас то ба ҳол мутаваҷҷеҳи истеъмоли касра дар ин нақш нашудааст» [11, с. 4]. Дар ҳақиқат, қовишҳои илмӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки оид ба ин масъала аз ҷониби забоншиносон ба таври қиддӣ таваҷҷуҳ нашудааст. Ҳамин тариқ, муаллифи мақола ба ҳайси далел чунин мисолҳоро аз мутуни осори садаҳои X – XIII мисли «Табакот – ус – сўфия», «Луғати фурс» ва ғ. овардааст, ки бандаки изофӣ ба ҳукми пайвандаки тобеъкунандаи «**ки**» истифода гардидааст. Азбаски дар хатти арабиасоси форсӣ бандаки изофӣ навишта намешавад, бинобар ин муҳаккиқ ба чои он аломати **Ø** – ро гузоштааст: «Шайхулислом гуфт, ки: «Он чунон аст **Ø** аз шиноҳти **ў** дил ба сар н-ояд»; Дар саховат чун бод бош **Ø** ба ҳар кас вазӣ ва дар шафқат чун об бош, ки ба ҳар кас ...; Масх лагоме бувад сангин **Ø** бар асбону сутурон бефармон ниханд; Фараж гиёҳе бувад саҳт талх **Ø** дарди шикамро суд дорад; Қолус номи номи навое аст **Ø** мутрибон зананд; Гамаст аз ҷавоҳири чинсӣ аст кўчак **Ø** зард бувад; Сабаби ин иллат он бошад, ки аз боду сардӣ ва хушкӣ бувад **Ø** андар рўдагон...; Боби дувум он аст, ки бояд кишткорон бидонанд илми рўзҳову соатҳо **Ø** андар он тухм афкананд» [11, с. 6].

Як назари иҷмолий ба матни кириллии «Маснавий» низ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки чунин ҳодисаи забонӣ дар он низ забт шудааст:

Он яке нойии хуш най мезадаст,

Ногаҳон аз мақъадаш бод бичаст [7, с. 361].

Яъне, «Он яке нойӣ (ҳар каси найнавоз), ки хуш най мезадаст...». Чунон ки аз шоҳиди мазкур маълум аст, бандаки изофӣ – и ба вазифаи пайвандаки тобеъкунандаи «**ки**» омадааст.

Забоншинос А. Халилов ҳарчанд оид ба вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ тадқиқоти судмандеро ба анҷом расонидааст, аммо аз хусуси чунин таҳаввулоту забонӣ ишорае накардааст. Фарҳангнигори маъруф М. Муин дар бобати ин масъала чунин гуфтааст: «Дар порсии бостон ба чои «лашқари ман» метавонистанд бигўянд: **mana kāra** (аз ман лашқар) ё бигўянд **kāra hya mana** (лашқари ман, лашқар [е ки] моли ман [аст]). Таъбири дуюмӣ мушаххастар аз нахустин аст. **hya** ба сурати **ī** тахфиф ёфта, шакли касраи изофаро гирифтааст. Касраи мазбур, ки аломати ҳолати изофӣ **genitif** аст, дар ҳақиқат ҷуз замири мансуб нест» [5, с.8].

Профессор Ф.Шарифова низ ба айни ҳамин масъала таваҷҷуҳ зоҳир карда, раъйи ҳешро чунин изҳор кардааст: «... ҳолати изофӣ (genitive) дар забони форсии бостон бо ду роҳ ифода мешуд: 1) бо роҳи анҷома гирифтани муайянкунанда; 2) бо роҳи иваз кардани

чойи муайянкунанда бо муайяншаванда ва дар байни онҳо омадани чонишини нисбати **hya** – (он) ки, ки» [15, 169].

Ҳамин тариқ, мулоҳиза мешавад, ки дар давраи миёна се мувозии айни як пайвандак ба шаклҳои **kē**, **kū** ва **ka** дар канори якдигар барои сохтани чумлаҳои мураккаб ба кор рафтаанд. Бояд гуфт, ки таносуби корбурди қаринаҳои мазкур дар мутуни ин давр ҳамгун сурат нагирифтааст. Таҳлили порчаҳои алоҳидаи осори давраи миёна аз он гувоҳӣ медиҳад, ки доираи корбурди варианти **kū** дар мукоиса бо ду гунаи дигар басомади бештареро дорад. Ба сифати мисол метавон матни «Корномаи Ардашери Бобакон» – ро далел овард, ки ин андешаро собит хоҳад кард. Аз муоинаи нусхаи зердасти мо, ки бо саъй ва кӯшиши донишманди рус О. Чунакова таҳия гаштааст, маълум гардид, ки ин вожа дар 178 (яксаду ҳафтоду ҳашт) маврид истифода гардидааст. Аз маҷмуи 178 мавриди корбурди «ки», 117 маврид ба гунаи **kū**, 33 маврид ба сурати **ka** ва 28 маврид бо шакли **kē** дучор омад. Ҳарчанд сурати **kū** дар ин давр басомади бештареро дошта бошад ҳам, аммо натиҷаи таҳаввулоти минбаъдаи забон нишон медиҳад, ки гунаи камбасомади он – **kē** ба ҷои ҳамаи онҳо ба кор рафтааст.

Дар аксари пажӯҳишҳо маншаи пайвандаки «ки» – и забони адабии ҳозираро **ka** – и чонишини саволии аҳди бостон медонанд [13, с.406 – 415; 3, с.240 – 241; 1, с.47-50]: **ka** > **kē**. Минбаъд унсури **kē** дар давраи миёна дар баробари истифодааш ҳамчун чонишини саволӣ, инчунин барои ташаккули чумлаҳои мураккаб низ нақш бозидааст. Бинобар ин, ба назар мерасад, ки тадриҷан ин навъи пайвандаки «ки» ба намунаҳои дигари худ (**kū** ва **ka**) ғолиб омадааст.

Аз рӯи баёни П. Н. Хонларӣ пайвандаки «ки» аз замони қадимтарин то имрӯз бештар дар ду вазифа ба кор рафтааст: «Ду мавриди истеъмоли бисёр роиҷи калимаи «ки» он аст, ки амали ҳарфи рабт ва мавсуло анҷом диҳад. Ҳарфи рабт дар ин ҷо ба калимае итлоқ мешавад, ки ду чумларо ба якдигар пайванд диҳад ва мавсул он аст, ки қисмате аз чумларо ба қисмати дигар васл кунад. Ин ду амали ҳарфи «ки» аз қадимтарин замон дар форсии дарӣ роиҷ буда ва то имрӯз чи дар забони китобат ва чи дар забони ҷорӣ рӯзона ба яксон мутадовил аст» [13, с. 410]. Аз рӯи далелҳои овардаи муаллиф маълум мегардад, ки муодили «ҳарфи рабти «ки»» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пайвандаки «ки» буда, зеро истилоҳи «мавсул» пайвандакҳои таркибие фаҳмида мешаванд, ки бо «ки» сохта шудаанд.

Чунон ки гуфта шуд, як вазифаи дигари унсури «ки» ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани он аст: «Ҷа қилиқ – о мекуни – **ки**» (Хучанд).

Масти ҷони шароб ҳастам **ки**,
Нағмасози рубоб ҳастам **ки**,
Баъд аз оне ки тавба бишкастам,
Ғарқай изтироб ҳастам **ки**².

Маънои грамматикӣ вожаи фавқ, ки оморфемаи пайвандаки «ки» аст, дар маводи фактологияи мавриди назар барои ифодаи «давомнокӣ ва шиддати амал» омадааст.

Бино ба андешаи муҳаққиқ А. Халилов ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани пайвандаки «ки» бори аввал дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ (барои мактабҳои ҳафтсола, соли 1940)» ишора шудааст [12, с. 6]. Муҳаққиқи мазкур ду роҳи сарчашмаи такомули ҳиссаҷаҳоро муайян сохта, мутаассифона, аз хусуси ҳамчун ҳиссаҷа истифода шудани пайвандаки «ки» ишорае намекунад. Аз дидгоҳи муаллиф роҳи аввали пайдоиши ҳиссаҷаҳо шеваҳои забони тоҷикӣ буда, омили дуоми такмилёбӣ дар заминаи ҳуди захираи луғавии забон сурат

² Ин мисолро адабиётшинос, шоири тоҷик Б. Мирсаидов лutfан ба ихтиёри банда гузоштанд.

мегирад. Ў ҳангоми таҳлили осори таҳқиқии марбут ба шеваиносӣ, ки оид ба ҳиссачаҳо сухан рафтааст, ҳамчун ҳиссача истифода шудани пайвандаки «ки» - ро дар шеваи тоҷикони Бухоро ва лаҳҷаҳои Кӯлобу Қаротегин таъкид кардааст [12, с. 9]. Ҳангоми таснифоти таркиби морфологӣ ҳиссачаҳо таъкид шудааст, ки онҳо бештар аз исм, сифат, зарф, ҷонишин, пайвандакҳо, нидо, фонемаҳои алоҳида ва шумора ташаккул меёбанд [12, с. 35 – 40]. Забоншинос А. Халилов раванди ба ҳиссачаҳо мубаддал ёфтани пайвандакҳоро чунин нишон додааст: «Фактҳои забонӣ далели онанд, ки баъзе аз пайвандакҳо низ дар мавридҳои алоҳида, аз вазифаҳои грамматикашон дур шуда, ба ҳиссача мубаддал мешаванд ва барои ифодаи тобишҳои иловагии услубӣ хизмат мекунанд» [12, с. 38]. Барои тасдиқи ин андеша ҳамчун далел пайвандакҳои **ҳам**, **балки** ва **вагарна** оварда шудааст, ки дар ин ҷо низ аз хусуси пайвандаки «ки» ишорае нест [ниг.:12, с. 38]. Аммо дар ташаккули ҳиссачаҳои таркибӣ нақш доштани пайвандаки «ки» таъкид шуда, ба ҳайси далел калимаҳои «на ин ки», «ҳатто ки», «наход ки», «зеро ки» [12, с. 42] оварда шудааст.

Дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» ҳамчун пайвандаки фаъол будани «ки» ишора шуда, ёдовар шудааст, ки муродифи дигари он унсури «анде» мебошад. Таъкид бар он мегардад, ки «Пайвандаки ... анде//ки дар шеваи ҷанубӣ гоҳо чун пайвандак ва гоҳо ҳамчун ҳиссача истеъмом мешавад» [16, с. 205]. Ҳангоми таҳлили боби ҳиссачаҳои шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» низ ҳамчун «ҳиссачаҳо, ки шаклан бо ҳиссачаҳои умумихалқӣ пурра мутобиқат доранд» [16, с. 207 – 208], арзёбӣ мегардад. Мутаассифона, доир ба ҳар ду андешаи баёншуда далеле оварда намешавад, ки хонанда масъалаи мавриди назарро ба дурустӣ қазоват кунад.

Ҳамчунин доир ба сервазифагии пайвандаки «ки» чунин омадааст: «Дар шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» бо пайвандаки хилофӣ ҳам аз рӯи иҷрои вазифаи синтаксисӣ муродиф мешавад. Дар аввали ҷумлаҳои пайрав пайвандаки «агар» ва дар охири онҳо пайвандаки «ки» омада, ҷумлаи пайрави шартӣ хилофиро ба сарҷумла тобеъ мекунанд... Дар шеваи ҷанубӣ пайвандаки «ки» истифода мешавад. Вай бо пайвандакҳои зерин (аммо, вагарна, вақте ки, зеро, чунки, то, то ки, азбаски, агар – Қ. 3.) ҳамвазифа мебошад» [16, с. 205].

Ниҳоят, аз таҳлилу баррасии маводи фактологӣ дар ихтиёрбуда маълум мегардад, ки дар давраи бостон пайвандаки «ки» суратҳои гуногун дошта, дар давраи миёна қисман гунаҳои ба ҳамдигар мушобеҳ (кӯ) – ро касб кард. Ҳамон тавр ки дар боло таъкид гардид, сарчашмаи пайдоиши пайвандаки «ки» муштак аз ҷонишини саволии **кӯ** буда, минбаъд доираи пайвандакҳои ҳаммаънояшро танг кардааст.

Сабаби сервазифа шудани вожаи «ки» ба матрук шудани бархе унсурҳои ёвари дигар марбут аст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абулқосимӣ М. Таърихи мухтасари забони форсӣ /М.Абулқосимӣ. – Техрон, 1378. – 139 с.
2. Аттор Фаридаддун. Тазкират–ул–авлиё. Таҳия танзим ва баргардони матн М. Оқилова /Ф. Аттор. – Хуҷанд, 2009. – 700 с.
3. Баҳор М. Сабкиносии Баргардони Ш. Ф. Исрофилниё, Н. Сарқоров/ М.Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
4. Книга деяний Ардашира, сына Папака/ Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О.М.Чунаковой. – Москва, 1987.–163 с.
5. Муин М. Изофа /М. Муин. – Техрон, 1363. – 255 с.
6. Рошид М. Занд баҳманяси /М. Рошид – Техрон: Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳанг, 1370. – 400 с.

7. Румӣ Чалолуддин. Маснави маънавӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода ва Алӣ Муҳаммадии Хуросонӣ/Ч.Румӣ. – Теҳрон: Нашири замон, 2001. – 728 с.
8. Саймиддинов Д. Адабиёти паҳлавӣ / Д.Саймиддинов. – Душанбе, 2003. – 232 с.
9. Саймиддинов Д. Форсии бостон / Д.Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 190 с.
10. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ / Б.Сиёев. – Душанбе, 1972. – 235 с.
11. Содиқӣ А. Касраи изофа ба ҷои «ки» – и мавсулӣ / Содиқӣ А. // *Фарҳангнависӣ*. - № 11. – Теҳрон, 1395. – С.3-7.
12. Халилов А. Ҳиссаҷаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1977. – 118 с.
13. Хонларӣ П.Н. Таърихи забони форсӣ / П.Н.Хонларӣ.– Ҷ.3. – Теҳрон, 1365. – 494 с.
14. Ҳасанов А. Таърихи забони тоҷикӣ. Иборат аз ду қисм. Қисми 1 / Ҳасанов А. – Хучанд : Нури маърифат, 2004. – 66 с.; Қисми 2. – Хучанд : Нури маърифат, – 2005. – 76 с.
15. Шарифова Ф. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қ.1 / Шарифова Ф. – Душанбе, 2012. – 224 с.
16. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. – Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 1982. – 231 с.
17. Hudson – Williams, T. *A short Grammar of old Persian*. Cardiff: the university of WALES Press Boards, 1963. – 250 с.

Reference Literature:

1. **Abulkosimi M.** *Brief History of the Persian Language* // **M. Abulkosimi**.-Teheran, 1378 hijra. -139pp.
2. **Attor, Fariddadun.** *"Tazkizat-ul -avliyo"* Preparation and transposition of the text by M. Okilova // **F. Attor**.-Khujand, 2009.-700pp.
3. **Bahor M.** *Stylistics. Transposition* by Sh. F. Isrofilniyo, N. Sarkozov// **M. Bahor**.- Dushanbe: Bukhara, 2012.- 570pp.
4. *The Book of Deeds Done by Ardashir, the Son of Papak. Transcription, translation from Middle Persian, introduction, commentary and glossary* by O.M. Chunakova.-Moscow, 1987.-163pp.
5. **Muin M.** *Izafet li Muin. M.* - Tehran.; 1363 hijra.- 255 pp.
6. **Rashid. M.** *"Zand Bahmanyasn"*. Tehran: The Center of Culture Studies .1370 hijra .- 400pp.
7. **Rumi, Djaloliddin.** *The Poem about the Consealed Sense. Preparation of the text, compilation and text transposition* by Bahridin Alizoda and Ali Muhammadi Hurosoni li **Dj. Rumi**. Tehran: Publishing House "Time" , 2011.-728 pp.
8. **Saymiddinov D.** *Pakhlavi Literature*// **D. Saymiddinov**.- Dushanbe, 2003.-232 pp.
9. **Saymiddinov. D.** *The Old Persian Language* li **D. Saymiddinov**. - Dushanbe, 2007.- 190 pp.
10. **Siyoev. B.** *The History of the Tajik Language Pronouns* // **B. Siyoev**. Dushanbe, 1972. -235 pp.
11. **Sodiki. A.** *Izafet kasra Instead of Relative Pronoun "ku" "* // **Farhangnavisi** (Lexicography), № 11. -Teheran, 1395 hijra. - pp. 3 - 7
12. **Khalilov. A.** *Particles in Modern Tajik Literary Language*// **A. Khalilov** . Dushanbe: Knowledge, 1977.- 118 pp.
13. **Honlari. P. N.** *The History of the Persian Language*// **P. N. Honlari**.-V.3.- Tehran. 1365.hijra. - 494 pp.
14. **Hasanov. A.** *The History of the Tajik Language. In two parts. Part 1.- Khujand: Light of Enlightenment. 2004-66 pp; part 2,- Khujand: Light of Enlightenment. 2005 - 76 pp.*
15. **Sharifova. F.** *Evolution of a Simple Sentence in the Tajik Language. P.1.- Dushanbe, 2012.- 224 pp.*
16. *Southern Vernacular of the Tajik Language. V.2.- Dushanbe: Knowledge, 1982.- 231 pp.*
17. **Hudson - Williams, T.A.** *Short Grammar of Old Persian*. Cardiff: the University of Wales Press Boards, 1963. - 250 pp.